

Біловус Л. І.,*доктор історичних наук,
кандидат філологічних наук, професор,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету***Васильків О. В.,***кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету*

ВІД УТОПІЇ СТЕПУ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ТРИВОГИ: ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ ПРИРОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню еволюції образу природи в українській літературі ХІХ століття через призму екокритичної методології. Актуальність роботи зумовлена сучасним «екологічним поворотом» у гуманітаристиці, що потребує переосмислення класичної спадщини в контексті взаємин людини й довкілля. Наукова проблема полягає у відсутності системного діахронічного аналізу трансформації екологічної свідомості, зафіксованої в літературних текстах ХІХ століття – доби докорінних соціально-економічних зсувів (скасування кріпацтва, індустріалізація), що кардинально змінили ставлення до природи. Метою дослідження є простежити еволюцію образу природи від романтичної сакралізації до реалістичної прагматизації та натуралістичного передчуття екологічної кризи. Методологічною основою роботи є інструментарій екокритики, зокрема концепції «пасторалі/антипасторалі» (Л. Маркс), «екологічної справедливості» (Р. Ніксон) та «природи як активного агента» (Дж. Беннетт), адаптовані до аналізу українського літературного матеріалу. У ході дослідження встановлено, що еволюція образу природи пройшла три ключові етапи. На романтичному етапі (творчість Т. Шевченка) природа постає як ідеалізований, біоцентричний простір національної утопії та історичної пам'яті. На етапі реалізму (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський) відбувається десакралізація довкілля: внаслідок аграрних реформ та проблеми екологічної несправедливості в розподілі ресурсів земля перетворюється з об'єкта духовного зв'язку на товар і причину соціального конфлікту. Кульмінацією процесу стає натуралізм кінця століття (І. Франко, І. Карпенко-Карий), який фіксує фізичне знищення природи (екоцид) внаслідок індустріалізації та розкриває ментальні передумови цього процесу в хижачькій, крайньо антропоцентричній філософії нової капіталістичної доби. Наукова новизна полягає у тому, що вперше здійснено системний діахронічний аналіз трансформації екологічної свідомості в українській літературі ХІХ століття. Доведено, що класичні твори є не лише соціальною критикою, а й важливим документом, що фіксує кризу взаємин людини й природи. Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у курсах історії української літератури, культурології та екокритики для формування екологічної свідомості через осмислення національної спадщини.

Ключові слова: екокритика, українська література ХІХ століття, образ природи, антропоцентризм, пастораль / антипастораль, екологічна справедливість.

Постановка проблеми. Сучасна гуманітаристика, позначена «екологічним поворотом», актуалізує перегляд класичної літературної спадщини крізь призму взаємин людини й довкілля. Особливої ваги в цьому контексті набуває дослідження української літератури ХІХ століття – періоду, коли докорінні соціально-економічні зсуви (скасування кріпацтва, індустріалізація, зародження капіталістичних відносин) спричинили кардинальну трансформацію не лише суспільного укладу, а й екологічної свідомості. Земля перестала бути виключно сакральною цінністю і стрімко перетворювалася на товар, об'єкт експлуатації та джерело конфліктів. Якщо традиційне літературознавство розглядало образи природи переважно в ідилічному, символічному чи психологічному аспектах, то сучасна екокритична методологія дозволяє побачити в них динамічну систему, активного агента та маркер глибоких цивілізаційних змін.

Наукова проблема полягає у відсутності комплексного дослідження еволюції образу природи в українській літературі ХІХ століття як процесу, що віддзеркалював перехід від гармонійної єдності до прагматизації та, зрештою, до хижачької експлуатації довкілля. Практичне значення роботи визначається необхідністю формування сучасної екологічної культури через осмислення національної класики, а також інтеграції українського літературознавства у світовий екокритичний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження спирається на трирівневу аналітичну рамку, що поєднує світову екокритичну теорію, її адаптацію в українській науці та критичне переосмислення традиційних підходів до вивчення літератури ХІХ століття.

Методологічною основою дослідження слугують фундаментальні праці західної екокритики, які заклали основи цієї дисципліни. Це, зокрема, хрестоматія під редакцією Черілл Глотфелті та Гарольда Фромма «The Ecocriticism Reader» [1] та монографія Лоуренса Бьюелла «The Environmental Imagination» [2], які визначили екокритику як вивчення зв'язків між літературою та фізичним середовищем. Теоретичний інструментарій статті формується навколо кількох ключових концепцій. Центральною є дихотомія «пастораль/анти пастораль», розроблена Лео Марксом у праці «The Machine in the Garden» [3], що дозволяє аналізувати конфлікт між ідилічним образом природи та руйнівним впливом технологій і соці-

альних змін; ця концепція є ключовою для аналізу переходу від романтичних пейзажів до реалістичних і натуралістичних дис-топій. Не менш важливою є концепція «екологічної справедливості», обґрунтована Робом Ніксоном у дослідженні «Slow Violence and the Environmentalism of the Poor» [4], яка пов'язує соціальну нерівність (кріпацтво, безземелля) з деструктивними практиками природокористування, що є особливо актуальним для аналізу творів І. Нечуя-Левицького та І. Франка. Завершує цей теоретичний каркас ідея «природи як активного агента», розвинута у працях філософині Джейн Беннетт [5]. Вона дає змогу вийти за межі сприйняття природи як пасивного тла для людських драм і побачити в ній дієву силу, що реагує, метиться та впливає на хід подій.

У рамках останніх публікацій у сфері екокрітики та зелених гуманітарних наук (green humanities) відзначається чітка діахронічна динаміка – від перших хвиль до планетарного екофемінізму та біокультурних досліджень. Наприклад, у 2023 році проведено бібліометричний аналіз 1615 наукових праць (Scopus, WoS), який засвідчив інтер- та трансдисциплінарне зростання екокрітики з акцентом на антропоген та екологічну справедливість [6; 8]. Українські ж науковці, як-от Ю. Куманська, О. Яблонська й М. Яблонський, простежують три хвилі глобальної екокрітики та «планетарний» підхід у науковому дискурсі 2023 року [8]. До того ж, монографія Л. Горболіс (2024) окреслює стан і перспективи української екокрітики як системної галузі у вітчизняному літературознавстві [9].

Ці світові методологічні розробки знаходять своє застосування та розвиток в українському науковому просторі. Загальний огляд методології та її становлення в Україні представлено в працях І. В. Яковенко, яка аналізує теоретичні аспекти американської та української екокрітики [7], у колективній розвідці Ю. Куманської, О. Яблонської та М. Яблонського, де окреслено сучасні тенденції та здобутки галузі [8] та праці Ю. Поліщука [10].

Конкретні моделі застосування екокрітичного інструментарію до українського літературного матеріалу пропонують О. Вертипорох, розглядаючи екокрітику як модель інтерпретації сучасного тексту [11], та М. Ткачук, який аналізує проблему «людина і природа» крізь призму екокрітики на широкому літературному матеріалі [12]. Важливим є також дослідження Н. М. Філяніної, що позиціонує екологічну літературу як гуманітарну відповідь на виклики сучасності [13].

Цей екокрітичний підхід доповнює, але водночас і переглядає багату традицію аналізу образу природи в українському літературознавстві. Так, у працях класиків від Михайла Возняка до Дмитра Чижевського та Івана Дзюби й Миколи Жулинського, пейзаж XIX століття ґрунтовно проаналізовано, проте переважно в кількох ключових аспектах. Для Івана Дзюби, наприклад, природа у творчості Т. Шевченка є насамперед потужним символом національної ідентичності та незламності духу [14]. Інші дослідники, продовжуючи традицію психологічної школи, трактували її як засіб розкриття внутрішнього світу персонажів через психологічний паралелізм. Для науковців (Дмитро Чижевський) вона поставала важливою естетичною категорією, що маркувала стильові домінанти доби, зокрема романтичну «сублаймність» (величчя) [15].

Однак, попри всю наукову цінність цих підходів, вони, як правило, залишають поза фокусом динаміку зміни ставлення до довкілля як безпосередній наслідок докорінних соціально-економічних чинників. Відсутня цілісна наукова розвідка,

яка б простежила шлях української літератури від романтичної утопії гармонії з природою до реалістичного конфлікту за неї і, зрештою, до натуралістичного передчуття екологічної катастрофи. Саме цю лакуну покликано заповнити наше дослідження, розглядаючи природу не лише як символ чи тло, а як активного учасника соціально-екологічної драми епохи.

Мета статті – простежити еволюцію образу природи в українській літературі XIX століття – від романтичної сакралізації до реалістичної прагматизації та натуралістичного передчуття екологічної кризи – через призму екокрітичної методології.

Виклад матеріалу. В українському романтизмі, що розвивався в умовах бездержавності та імперського тиску, природа перетворилася на один із центральних смислових кодів національної культури. Вона стала не просто тлом, а своєрідним палімпсестом, на якому «дух народу», за висловом дослідників, вписував свою історію та ідеали [13]. Позбавлені власних політичних інституцій, романтики шукали вищу істину та джерело національного духу в єдності з рідними ландшафтами. Цей сакралізований простір концептуалізувався у двох ключових вимірах: як гармонійна пасторальна утопія, що втілювала ідеал «дому буття», та як велична, «сублаймна» природа, що зберігала історичну пам'ять нації [15].

Вершиною ідеалізованого, гармонійного світу, що став культурним архетипом, є поезія Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати» (1847). Її значення посилюється контрастом між ідилічним змістом та трагічними обставинами написання – ув'язненням у петербурзькому казематі. Цей текст є квінтесенцією пасторальної мрії, що моделює досконалий мікрокосм, де людина і довкілля перебувають у стані абсолютної, неконфліктної єдності. Шевченко створює єдиний аудіовізуальний образ, де всі елементи існують у нерозривній єдності:

*Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть* [16].

Тут природа не виконує службову функцію тла – вона є самою умовою та субстанцією щастя. Людська праця («плугатарі з плугами йдуть») органічно перетікає у відпочинок («матері вечерять ждуть»), а звуки природи («хрущі... гудуть») зливаються з людським співом. Це, по суті, художнє втілення біоцентричної гармонії, ідеалу, протиставленого жорсткій соціальній та політичній реальності імперії. Як влучно зауважують дослідники, сила цього тексту полягає в його геніальній простоті, що створює образ онтологічної повноти [10], моделюючи ідеальну національну утопію.

Проте українська романтична природа – це не лише тихий райський сад. Її друга, не менш важлива іпостась – це грізна, динамічна стихія, що уособлює нестримну силу та зберігає пам'ять про героїчне минуле. Цей аспект, який можна означити як «сублаймний» (величний) [15], яскраво втілений у знаменитому вступі до балади «Причинна» (1837):

*Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма* [17].

У цих рядках природа постає не просто в стані бурі, а як розгнівана, «сердита» істота. Це не звичайний психологічний паралелізм; тут Дніпро є самостійним, могутнім активним агентом (у термінології Джейн Беннетт [5]), що відображає

і космічний хаос, і людську трагедію. Для романтиків такі топи, як Дніпро, безкрайній Степ та розкидані по ньому козацькі Могили, перетворювались на сакральні хронотопи – простори, де час ніби спресовується, поєднуючи сучасність із героїчною минулистю. Як вказує І. В. Яковенко, посилені інтереси до козацьких літописів стимулював бачення Степу як простору абсолютної волі, а Могили – як живих свідків козацької слави [7]. Таким чином, природа ставала живим архівом, що надійно зберігав те, що намагалась стерти імперська ідеологія.

Як бачимо, на романтичному етапі природа виконувала компенсаторну й ідеалістичну функцію. Вона поставала або як пасторальна модель гармонійного співжиття, або як велична, наділена пам'яттю сцена, на якій розгорталася історична драма нації. Хоча цей світ і був антропоцентричним за своїм призначенням (його цінність вимірювалась значенням для людини, роду, нації), він утверджував ідеал нерозривної, майже містичної єдності з довкіллям. Саме ця гармонійна утопія, вибудована на перетині пасторалі та історичного сублайму, буде нещадно деконструйована і зруйнована в літературі наступної, реалістичної доби.

Якщо український романтизм конструював образ природи як ідеальної, сакральної сутності, то реалізм другої половини XIX століття, навпаки, здійснює її тотальну десакралізацію. Цей процес був прямо зумовлений соціально-економічними потрясіннями епохи. Селянська реформа 1861 року, попри формальне скасування кріпацтва, не вирішила ключової проблеми – земельної. Малоземелля, юридичні та економічні утиски породили «земельний голод», що, як свідчать історичні джерела [18], став визначальним чинником селянського життя. У літературі це призвело до того, що земля з об'єкта духовного зв'язку перетворилася на об'єкт жадання, власності та, зрештою, виснажливого конфлікту. Письменники-реалісти, прагнучи до «правдивого зображення життя», не могли оминати цієї трансформації, що зруйнувала патріархальну утопію й оголила нові соціальні виразки [19; 20].

Блискучим художнім свідченням цього процесу є соціально-побутова повість-хроніка Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (1878). На перший погляд, це твір про родинні чвари, але його глибинна пружина – боротьба за ресурс, за землю та її плоди. Тут романтична пастораль остаточно поступається місцем городу як полю бою. Центральним символом цієї нової, антипасторальної реальності стає груша. Вона перестає бути просто деревом, що родить солодкі плоди як дар природи, а перетворюється на прикордонний стовп, юридичний прецедент і катализатор руйнації родинних зв'язків. Дріб'язкова суперечка про те, «чия груша, того й грушки», віддзеркалює крах ціннісної системи, де приватновласницький інстинкт виявляється сильнішим за родинну любов. І. Нечуй-Левицький геніально демонструє, як земельна власність, що мала б бути основою добробуту, за умов соціальної несправедливості й обмеженості ресурсу стає джерелом «хатньої війни». Кульмінацією є сцена мовчазної ворожнечі між братами: «*Вся Кайдашева сім'я мовчала. Настала така тиша, наче в хаті нікого не було. Два сини стояли один проти другого, важко дишучи. Їх грізний погляд, здавалось, пронизував один одного наскрізь*» [21].

Тут конфлікт через матеріальне (мотовило) є лише наслідком глибшої проблеми – бажання кожного сина бути повновладним господарем на своїй частині землі, що символічно поширюється на всю садибу. Так повість фіксує трагікомічну

ситуацію, де соціальна нерівність, породжена несправедливим розподілом землі, кодифікує неекологічну у своїй суті поведінку: людина починає ворогувати з людиною через об'єкт природи, перетворений на товар.

Ще трагічнішого, глибинного виміру ця проблема набуває у повісті «Fata Morgana» Михайла Коцюбинського (перша частина – 1904). Якщо у І. Нечуя-Левицького земля є причиною побутового конфлікту, то у М. Коцюбинського вона стає фатальною мрією, ілюзією, що веде до саморуйнації особистості та соціального вибуху. Назва повісті символічна: земля, якої так прагнуть селяни, виявляється маревом, міражем [22]. Для головних героїв, Андрія та Маланки Воликів, земля – це альфа й омега їхнього існування, але їхній зв'язок із нею вже не гармонійно-духовний, а екзистенційно-економічний. Маланка буквально обожає землю, але це любов не вільна, а голодна, що народжена злиднями: «*Яка ти розкішна, земле... Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчатати квітами*» [22].

Це вже не спокійна гармонія романтиків, а пристрасне, майже хворобливе прагнення володіти. Прагнення, доведене до крайньої межі, руйнує людську психіку та соціальні зв'язки, роблячи людей ворогами. З екологічного погляду, це яскравий приклад екологічної несправедливості, про яку пише Роб Ніксон [4]: несправедливий розподіл головного ресурсу (землі) веде до соціальної катастрофи, що виливається у стихійному бунті та руйнуванні панського маєтку. Земля, мрія про яку мала б давати життя, стає причиною насильства та смерті.

Тобто література реалізму зафіксувала болісний перехід, у якому природа втратила свою символічну недоторканність. І «Кайдашева сім'я», і «Fata Morgana» демонструють, як об'єкт, що раніше символізував гармонію та історичну пам'ять, стає об'єктом власності, причиною розбрату та руйнівної пристрасті. Цей процес відображав не лише кризу патріархального світу, а й підготовку ґрунту для нового, ще більш хижацького етапу взаємин людини з природою, що розгорнеться в індустріальну епоху.

Якщо реалізм зафіксував перетворення природи на об'єкт власності й конфлікту, то натуралізм, що з'явився наприкінці XIX століття, пішов ще далі. Він оголив найбільш брутальний етап взаємин людини з довкіллям – етап хижацького видобутку та промислового знищення, що став передвісником сучасних екологічних криз. Саме в цей час, в епоху стрімкого розвитку промисловості [23], література фіксує не просто десакралізацію землі, а її фізичне розчленування та отруєння. Це світ, де крайній антропоцентризм сягає своєї межі, а природа перетворюється з ресурсу на мовчазну, але грізну жертву людської жадоби.

Найбільш показовим і хрестоматійним для екокритики твором є соціальний роман Івана Франка «Борислав сміється» (1881–1882). Цей твір, породжений враженнями письменника від «нафтової лихоманки» в Галичині [24], є, по суті, першим українським екологічним романом-катастрофою. І. Франко з документальною точністю змалював індустріальне пекло. Природа Борислава – це вже не ідилічний пейзаж, а крайня форма антипасторалі. І. Франко детально описує цей зруйнований ландшафт: «*Ціле побовисько! Ями, одна обік другої, мов свіжі могили... Земля під ногами чорна, слизька, скрізь пообливана нафтою, посипана шматками озокериту... Повітря тут важке, наповнене випарами нафти, димом із коминів... Сонце не мало сили пробити тої густої заслони і стояло вгорі, мов криваве,*

мутне око» [25]. Цей опис є свідченням тотального знищення довкілля: земля перетворена на «побовисько», «свіжі могили», повітря отруєне, а сонце – «кріваве, мутне око». Земля, розрита тисячами ям і свердловин [26], перетворена на bagno, просякнута нафтою, втрачає свою первинну, життєдайну функцію. Сам Борислав постає «головним героєм повісті» [27] – містом гноблених і нещадно експлуатованих людей на тлі знищеного довкілля. У цьому описі І. Франко не просто створює похмуре тло. Він показує *екоцид* – цілеспрямоване вбивство екосистеми заради прибутку. «Чорне золото» стає прокляттям. Вода і земля отруєні, повітря насичене шкідливими випарами [27; 28]. Важливо, що І. Франко, наділяючи природу рисами натуралістичного фатуму, зображує її не лише як пасивну жертву, а і як активного агента відплати. Вона мстить своїм мучителям: вибухає пожежами, отрує, чинить опір. Концепція екологічної справедливості [4] тут розкривається повною мірою: соціальне дно, на якому опинилися робітники, дзеркально відображає стан землі, яку вони змушені руйнувати.

Якщо І. Франко показує фізичний процес екологічної катастрофи, то Іван Карпенко-Карий у трагікомедії «Хазяїн» (1900) препарує саму ментальність, що уможливило таку катастрофу. Головний герой, мільйонер-землевласник Терентій Пузир, є ідеальним втіленням крайнього, вульгарного антропоцентризму [29]. Для нього земля, природа, живі істоти не мають жодної самостійної цінності й розглядаються виключно через призму «стягання для стягання», як визначив ідею п'єси сам автор [30]. Він володіє «цілим князівством» землі [30], але ця власність не приносить ані йому, ані довкіл्लю нічого, окрім виснаження. Його знаменита фраза про економію на лікуванні гусей є філософською квінтесенцією цієї руйнівної логіки: «Як дати копочку, то може і виживе, а як не дати, то і так пропаде!.. А на яку суму овса дасте? На п'ять тисяч? Значить, гуска стоятиме вісім карбованців! Ні, хай краще пропаде!» [30]. У цій репліці оголюється логіка капіталу, для якої життя (гуска) є лише статтею витрат. Ця сама логіка поширюється на все: на робітників, яких він годує гірше за собак, і на землю, яку нещадно експлуатує, ігноруючи її виснаження. Прізвище «Пузир» є характеристикою персонажа, що уособлює ту саму сліпу жадобу, яка у Франковому Бориславі вже перетворила ландшафт на пекло. Як зазначав сам І. Карпенко-Карий, його комедія «дуже серйозна», бо викриває соціальні процеси його часу, де становлення нової буржуазії відбувалося за рахунок руйнування і природи, і людських душ [31].

Отже, на прикладах творчості Івана Франка та Івана Карпенка-Карого українська література кінця XIX століття завершує трагічну траєкторію: від конфлікту за землю до її тотального підкорення та знищення. «Борислав сміється» демонструє фізичні наслідки цього процесу, а «Хазяїн» – його ментальне коріння, уособлене в хижачькій філософії Пузиря. Ці твори постають не лише соціальною критикою, а й глибоким екологічним попередженням, художнім діагнозом тієї нової капіталістичної ментальності, що розглядає природу виключно як ресурс для виснаження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що образ природи в українській літературі XIX століття зазнав кардинальної, трагічної еволюції, яка віддзеркалювала глибинні соціально-економічні та ментальні зсуви епохи. Ця трансформація вела від романтичної утопії гармонійного співіснування до реалістич-

ної та натуралістичної дистопії, що відобразила глибоку екологічну тривогу напередодні індустріальної доби. Література зафіксувала не просто зміну пейзажу, а злам у свідомості, трагічний перехід від сакрального до прагматичного, а згодом – і до хижачького ставлення до довкілля.

Дослідження продемонструвало, що ця еволюція пройшла три ключові етапи, що відповідають домінуючим літературним напрямам. *Романтизм* сконструював ідеалізований, біоцентричний образ природи як сакрального простору національної утопії та історичної пам'яті (Т. Шевченко). Наступний етап, пов'язаний із *реалізмом*, ознаменувався десакралізацією довкілля: під тиском соціально-економічних змін, зокрема проблеми екологічної несправедливості в розподілі землі, природа перетворилася з джерела гармонії на об'єкт конфлікту (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський). Кульмінацією цього процесу став *натуралізм*, що зафіксував фізичне знищення природи внаслідок індустріалізації та розкрив ментальні передумови екоциду в хижачькій, крайньо антропоцентричній філософії нової капіталістичної доби (І. Франко, І. Карпенко-Карий).

Застосування екокритичного підходу дозволило вийти за межі традиційного розгляду пейзажу як тла чи символу і побачити в природі динамічну систему, активного учасника соціальних процесів. Література XIX століття, як показав аналіз, виявилася надзвичайно чутливою до наслідків зміни взаємин «людина-природа». Вона задокументувала втрату гармонії, зафіксувала народження конфлікту за ресурс і, зрештою, винесла вирок хижачькій експлуатації довкілля. Таким чином, літературні дистопії українського реалізму та натуралізму стали не лише художньою реакцією на соціальні зміни, а й тривожним прологом до глобальних екологічних викликів XX та XXI століть, підтверджуючи здатність мистецтва пророкувати майбутні катастрофи. Водночас варто звернути увагу на можливі упередження екокритичного підходу – надмірне ретроспективне нав'язування сучасної екологічності авторам XIX ст. Така обережність є методологічно виправданою і допомагає уникнути анахронізму в аналізі. Також доцільно підкреслити, що хоча глобальні дослідження демонструють рух уперед (наприклад, *ecocriticism*, *blue ecocriticism*, емпірична екокритика), український екокритичний дискурс має всі шанси інтегруватися у ці тенденції, уникаючи спрощень і етноцентричних моделей.

Проведене дослідження також відкриває широкі перспективи для подальших наукових розвідок. Зокрема, можливим є розширення аналізованого матеріалу за рахунок творчості інших письменників (Панас Мирний, Олена Пчілка) та детальніший аналіз екологічної проблематики у творчості Лесі Українки, де «Лісова пісня» пропонує унікальну модерністську візію взаємин людини й природи. Перспективним є також продовження діахронічного аналізу в XX століття для вивчення літературної реакції на радянську індустріалізацію, колективізацію та Чорнобильську катастрофу. Окрім того, продуктивним є застосування інтерсекційного екокритичного підходу, зокрема екофеміністичного. Глобальні тренди показують, що аналіз літературних текстів через призму гендер-екології відкриває нові горизонти для осмислення взаємодії людини, природи та соціальних нерівностей. В українському контексті застосування цього підходу до жіночої прози XIX ст. (Олена Пчілка, Марко Вовчок) може стати вагомим імпульсом у майбутніх екофеміністичних студіях.

Література:

1. Glotfelty C., & Fromm H. (Eds.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. University of Georgia Press, 1996. URL: https://books.google.com.ua/books?id=eJ4RIFKWCoc&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
2. Buell L. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. The Belknap Press of Harvard University Press, 1995. 24 p. URL: https://www.graduateschools.uni-wuerzburg.de/fileadmin/43030300/Heise-Materialien/Buell_representing_environment.pdf
3. Marx L. *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America*. Oxford University Press, 1964. 423 p. URL: <https://www.scribd.com/document/436434793/Leo-Marx-The-Machine-in-the-Garden-Technology-and-the-Pastoral-Ideal-in-America-Oxford-University-Press-2000-Copy>
4. Nixon R. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Harvard University Press, 2011. 368 p. URL: <https://southwarknotes.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/10/slow-violence-and-the-environmentalism-of-the-poor.pdf>
5. Bennett J. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Duke University Press, 2010. 200 p. URL: <https://www.paradigmtrilogy.com/assets/documents/issue-02/jane-banette--vibrant-matter.pdf>
6. Yadav C., & Sinha J. Exploring the evolution of ecocriticism: A bibliometric study and literature review. *Multidisciplinary Reviews*. 2024. № 7 (12), 2024304. URL: <https://doi.org/10.31893/multirev.2024304>
7. Яковенко І. В. Літературні екокритичні студії в США та Україні: теоретичні аспекти. *Кременецькі компаративні студії : науковий часопис* / ред.: Д. Чик, О. Пасічник. Кременець : Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, 2019. Вип. IX. С. 201–212.
8. Куманська Ю., Яблонська О., Яблонський М. Екокритичні студії: світові тенденції та українські здобутки. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2024. Вип. 36. С. 20–26.
9. Горболіс Л. М. Екокритика: методологічна інтеграція, взаємодія, інтерпретація : монографія. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2024. 209 с.
10. Поліщук Ю. Волинські романи Володимира Лиса з поглядом екокритики. *Bibliotekarz Podlaski*. 2023. № 2 (LIX). С. 175–181. DOI: <https://doi.org/10.36770/bp.806>
11. Вертипорох О. Екокритика як модель інтерпретації сучасного художнього тексту (на матеріалі романістики Євгена Пашковського). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 36, Т. 1. С. 122–127. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-1-18>
12. Ткачук М. Людина і природа в українській літературі крізь призму екокритики. *Слово і Диво*. 2013. № 6. С. 52–56. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/02/13-0611.pdf>
13. Філяніна Н. М. Екологічна література як гуманітарна відповідь на екологічні виклики. *Cxið*. 2015. № 4 (136). С. 85–90. URL: <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/19623>
14. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
15. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.
16. Шевченко Т. Садок вишневий коло хати. URL: <https://osvita.ua/school/literature/sh/78476/>
17. Шевченко Т. Причинна. URL: <https://osvita.ua/school/literature/sh/78503/>
18. Економічна історія: реферат. URL: https://ru.osvita.ua/vnz/reports/econom_history/24637/
19. Реалізм у літературі: коли правда життя стає мистецтвом. URL: <https://vseosvita.ua/blogs/realizm-u-literaturi-koly-pravda-zhyttia-staie-mystetstvom-105799.html>
20. Реалізм в українській літературі. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-realizm-v-ukra-nskiy-literaturi-300166.html>
21. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. URL: http://ukrbooks.com/ua/Kajdasheva_simja/
22. Коцюбинський М. М. *Fata morgana* : повість. Київ : Дніпро, 1980. 123 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1066>
23. Мельник С. І. Еколого-географічний аналіз стану геоекосистем Бориславського нафтового родовища: дипломна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 101 «Екологія» / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 85 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/duploma-Melnyk-101-21.pdf>
24. Екологічна катастрофа: Борислав давно вже не сміється. *Рідна країна : світоглядний портал*. 2017. URL: <https://ridna.ua/2017/11/ekolohichna-katastrofa-boryslav-davno-vzhe-ne-smijetsya/>
25. Франко І. Борислав сміється. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=625>
26. Кучманіч Н. Оцінка забруднення атмосферного повітря вуглеводнями території Бориславського нафтогазового родовища. *Актуальні проблеми гуманітарних наук*. 2012. № 1. С. 461–463.
27. Чорне золото в Бориславі: прибуток, тягар чи катастрофа? *Дрогобищина – новини краю*. 2019. URL: <https://drogmedia.net.ua/2019/05/16/chorne-zoloto-v-boryslavi-pri-butok-tyagar-chy-katastrofa/>
28. Аналіз екологічного стану ґрунтів антропогенно змінених екосистем міста Борислава. *Екологічні науки*. 2021. № 1 (34). С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.32782/2450-8640.2021.1.1>
29. Художня картина світу в п'єсах Івана Карпенка-Карого та особливості вивчення творчості митця на уроках української літератури : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра / І. І. Криштопа; наук. керівник Н. Є. Коломієць; Криворізький державний педагогічний університет, каф. української та зарубіжної літератури. Кривий Ріг, 2024.
30. Карпенко-Карий І. *Хазяїн* : комедія в 4-х діях. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1006>
31. Жанр, засоби сатири, центральний персонаж, психологічне вмотивування його вчинків, трагікомізм п'єси І. Карпенка-Карого «Хазяїн». URL: <https://studfile.net/preview/9257914/page:37/>
32. Мельник П. В. Рельєф та ландшафти межиріччя Тимениці і Бистриці (у межах Дрогобицько-Бориславського промислового району) та їх сучасний екологічний стан : дипломна робота. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 76 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/duploma-Melnyk-101-21.pdf>
33. «Дуже серйозна комедія» Івана Карпенка-Карого «Хазяїн». URL: <https://sml.licey.org.ua/news/08-47-26-09-01-2023/>
34. Горбунова В. В. Розвиток соціальної психології у творчості І. Я. Франка. *Актуальні проблеми психології, соціології та соціальної роботи*. 2012. № 1. С. 336–340. URL: https://www.afhn-journal.in.ua/archive/1_2012/64.pdf

Bilovus L., Vasylykiv O. From the steppe utopia to ecological anxiety: the evolution of the image of nature in 19th-century Ukrainian literature

Summary. The article explores the evolution of the image of nature in 19th-century Ukrainian literature through the lens of ecocritical methodology. The relevance of this research stems from the current «ecological turn» in the humanities, which necessitates a rethinking of classical literary heritage in the context of human–environment relations. The scholarly problem lies in the lack of a systematic diachronic analysis of the transformation of ecological consciousness as reflected in 19th-century literary texts – a period marked by profound socio-economic shifts (such as the abolition of serfdom and industrialization) that radically altered humanity's relationship with nature.

The study aims to trace the evolution of the image of nature from romantic sacralization to realist pragmatization and, eventually, to a naturalist premonition of ecological crisis. The methodological framework is based on ecocriticism, particularly the concepts of «pastoral/anti-pastoral» (L. Marx), «environmental justice» (R. Nixon), and «nature as an active agent» (J. Bennett), adapted for the analysis of Ukrainian literary material.

The research identifies three key stages in the development of the image of nature. During the Romantic period (e.g., the works of Taras Shevchenko), nature is portrayed as an idealized, biocentric space of national utopia and historical memory. In the Realist phase (e.g., Ivan Nechui-Levytskyi, Mykhailo Kotsiubynskyi), the environment undergoes desacralization: as a result of agrarian reforms and issues of environmental injustice in the distribution of resources, the land shifts from a spiritual entity to a commodity and source of social conflict.

The culmination of this process is seen in the late-century Naturalism of writers such as Ivan Franko and Ivan Karpenko-Karyi, which records the physical destruction of nature (ecocide) due to industrialization and reveals the mental and philosophical premises of this process in the predatory, strongly anthropocentric worldview of the new capitalist age.

The novelty of this study lies in its first comprehensive diachronic analysis of the transformation of ecological consciousness in 19th-century Ukrainian literature. It demonstrates that classical literary works serve not only as instruments of social critique but also as vital documents that capture the crisis in human–nature relations. The practical significance of the article lies in the potential application of its findings in courses on the history of Ukrainian literature, cultural studies, and ecocriticism, contributing to the formation of ecological awareness through the interpretation of national literary heritage.

Key words: ecocriticism, 19th-century Ukrainian literature, image of nature, anthropocentrism, pastoral/anti-pastoral, environmental justice.